

Türkçe Matbu Hüsni Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış

İrvin Cemil SCHİCK*

OSMANLI VE CUMHURİYET dönemlerinde Türkiye hiç şüphesiz İslâm sanatlarının hepsinden nasibini almıştır, ama hat sanatının Türkiye’de özel bir yeri olduğunu da herhalde hiç kimse inkâr edemez. Gerek İslâm âleminin başka bölgelerinden aldığı hat çeşitlerini geliştirmekte, gerekse onlara yeni çeşitler ekleyerek bir bütün olarak hat sanatını zenginleştirmekte Türkiye’nin herkesi geride bıraktığını teslim etmek, hakkaniyet gereğidir.

Bununla birlikte İslâm âleminin başka bölgelerinde de hat sanatçıları olduğu, Osmanlı-Türk geleneği haricinde kalmakla birlikte oralarda da önemli ve pek güzel hüsni hat eserleri verildiği de bir gerçektir. Endülüs ve Mağrib’den Hindistan’a ve hattâ Çin’e kadar uzanan geniş alanda gerek aklâm-ı sitte, gerekse mahallî yazılar kâğıt, deri, taş, maden, cam, ahşap, dokuma, kil ve daha birçok malzeme kullanılarak yazılmış, kazılmış, nakşedilmiştir. İşte bu babda Türkçe hüsni hat literatürü çok eksik kalmıştır, zira başka birçok alanda olduğu gibi hat sanatı söz konusu olduğunda da Türkiye sınırları dışında kalan kültür varlıklarını yok saymak ülkemizde malesef istisna değil kaidedir.

Dolayısıyla 2009 sonuna kadar eski ve yeni harflerle basılmış olan Türkçe hüsni hat literatürünü gözden geçirmeğe çalıştığım bu yazı ister istemez hat sanatının tümünü kapsamaktan uzaktır. Lâkin hiç olmazsa Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde neşredilmiş Türkçe kaynaklar hakkında bir fikir vereceğini umuyorum. Bu kaynaklar sayıca pek kabarık olduğundan hepsini burada sıralamak iddiasında değilim tabiiyle. Yapmaya çalıştığım, bu geniş literatürü tasnif ederek ne gibi konuların nerelerde işlenmiş olduğunu ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışmaktan ibarettir.

* Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi Öğretim Üyesi.

I. Hüsn-i Hat Öğretiminde Yazılı Kaynaklar

Hat sanatının yazılı kaynakları arasında şüphesiz en önemli olanı, geçmiş sanatçıların eserlerinden oluşan muazzam külliyyâttır. Son dönem hattatlarından Reîsü'l-hattâtın Ahmed Kâmil Akdik, “Bu işde birinci vazife eslâfın âsârını tedkik ve taklid eylemektir” diyerek bu külliyyâtın hattatların yetişmesindeki önemini açıklıkla dile getirmiştir.¹ Bununla beraber kütüphanelere, müzelere, arşivlere, özel koleksiyonlara dağılmış olan ve sayıları on binlerle, belki yüz binlerle ölçülen bu el yazması sanat eserleri, elinizdeki makalenin kapsamı dışında kalmaktadır.

Gerek önem, gerekse yaygınlık açısından ikinci derecede sayılabilecek olan yazılı kaynaklar, hoca hattatların öğretim amacıyla hazırladığı meşkler, hurûfat kıt'aları ve murakkalarıdır. Bunlar, harflerin tek tek ve başka harflerle bitişik olarak nasıl yazılmaları gerektiğini gösteren örnekler olup, kimisinde nokta hesabıyla harflerin orantıları verilir, pek azında da harflerin aldığı türlü şekillerin adları kayıtlıdır. Bu tür eserlerin büyük çoğunluğu el yazması olmakla birlikte birkaçı basılarak geniş kitlelere mal edilmiştir.

Bunlardan ikisi, Osmanlı döneminde taş baskısı olarak çoğaltılmıştır: Hâfız Osman ile İsmail Zühdi Efendi'lerin meşk murakkaları.² Bu baskıların kapığında “mekâtib şâkirdânı” için Maârif Nezâreti tarafından yayımlandıklarının belirtilmiş olması tarihî açıdan çok önemlidir, çünkü XIX. yüzyılın sonlarına kadar usta-çırak ilişkileri dâhilinde ancak mahdut sayıda öğrenciye öğretilen güzel yazıya artık kitlevî bir boyut verilmek istendiğini göstermektedir. Elbette yazılar taş baskısı yöntemiyle çoğaltılırken bozulmuş, bunlardan hat sanatını öğrenmeğe çalışanlar da tabiatıyla sanatın inceliklerini bir ustadan meşk alanlar gibi öğrenememişlerdir. Yine de Sultan II. Abdülhamid döneminin eğitim alanındaki reformlarından olmaları kayda değer.

Günümüzde tıpkıbasımları yayınlanan meşk mecmuaları arasında Kadıasker Mustafa İzzet Efendi ile Mehmed Şevki Efendi'ye ait olanlar, Osmanlı nesih yazısında XIX. yüzyılda vuku bulan büyük yol ayrımının iki mümessilinin eserleri olmaları bakımından bilhassa önemlidir.³ Bunlardan başka Yesâ-

1 Zikreden, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1955, s. 173.

2 *Fenn-i Hatda Meşhûr ve Benâm Olan Hâfız Osman Efendi Merhûmun İşbu Ta'limli Hattı Mekâtib Şâkirdânı İçin Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi Cânibinden Tab' u Temsil İtdirilmişdir*, [İstanbul]: [Maarif Nezâreti], 1299; *Meşâhir-i Hattâtîn-i Sâlifeden İsmâ'îlî'z-Zühdi Efendinin İşbu Hatt-ı Nefîsi Mekâtib Şâkirdânına Meşk Numûnesi Olmak Üzere Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi Cânibinden Tab' İtdirilmişdir* [İstanbul]: [Maarif Nezâreti], 1294.

3 Muhiddin Serin (haz.), *Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin Sülûs ve Nesih Meşk Murakkası*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1996; a. mlf. (haz.), *Şevki Efendi'nin Sülûs ve Nesih Meşk Murakkası*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1996; M. Uğur Derman (haz.), *Mehmet Şevki Efendi'nin Sülûs-Nesih Hat Meşikleri*, İstanbul: Milletlerarası İslam Kültür Mirasını Koruma Komisyonu, 1999; Muhammed Şevki Efendi, *Sülûs Nesih Hurufat*, İstanbul: Klasik Türk-İslam Sanatları Galerisi

rîzâde Mustafa İzzet Efendi ile Mehmed Hulûsi Yazgan'ın ta'lik, Mustafa Halim Özyazıcı'nın ise nesih, dîvânî, celî dîvânî ve rık'a meşikleri de son yıllarda yayınlanmıştır.⁴ Yesârîzâde'nin eseri, ünlü "Hilye-i Hâkânî" mürekkebat meşki olması açısından özel bir önemi haizdir.

Sözü geçen meşk murakkalarının nitelikli renkli tıpkıbasımlarının yayınlanması, bu nâdide eserlerin asıllarına sahip olamayan birçoğumuz için büyük bir sevinç vesilesidir. Ancak basılmak üzere meşk mecmuaları seçilen sanatçıların kimler olduğu biraz da düşündürücüdür, zira Kadıasker, Şevki Efendi (dört defa!), Yesârîzâde, Hulûsi Efendi ve Halim Efendi birçok sanatseverin gözünde hüsn-i hattın "son aşamaları" ve "en mütekâmil örnekleri" sayılmakta, bu da onlar kadar "kemâle" ermemiş olan başka büyük hattatların eserlerinin ihmal edilmesine sebep olmaktadır. Örneğin Şeyh Hamdullah, Hâfız Osman yahut Mahmud Celâleddin, sülûs-nesih yazıları tarihinin doruk noktalarından olmalarına rağmen, acaba kendilerinden sonra gelen üstadlar tarafından "aşılmış" addedildikleri için mi eserleri yayınlanmaya lâyık görülmemiştir?⁵

Bu mevzuda İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun neredeyse 85 yıl önce dile getirdiği tesbit bugün de geçerliliğini korumaktadır:

Yazı târihinin tedkikinde çok tehlikeli olan bir fikir de: yazının tekâmülünü hendesî bir hattın tekâmülü gibi mutarrid ve ma'kul bir tekâmül anlamaktır. Zann ediliyor ki sülûs yazısı Şeyh Hamdullâh Efendi ile başlayıp zamanımıza kadar muntazam bir silsile ta'kîb ederek ve her asırda bir kere daha güzelleşerek gelmiş ve nihâyet parlak safhasını son zamanda bulabilmiştir. Tekâmülün riyâzî ilimlere aid olan bu hayâli son derece sakattır. Çünkü yazı gibi her hangi bir şe'niyetin seyrine tamâmiyle mugayirdir. San'at târihi basit bir temâyülün riyâzî istikametinden ziyâde, mu'dil temâyüllerin, hattâ biri birine zıd olarak biri birini tamamlayan muhtelif cins temâyüllerin müşterek târihidir... Yazı târihini tedkik ederken canlı bir şeyin târihini tedkik ettiğimizi unutmayalım ve bu canlının târihinde kat'î bir intizam, hendesî bir tedric, düz çizgi tabî'atını aramayalım. Unutmayalım ki bu târih zikzaklardan, terakki ve tedennilerden, tevakkuf ve tekerrürlerden, biri birine müşâbih veya zıd temâyüllerden ibâret olacaktır.⁶

Yayınları, ts.; Muhammed Tamimi (haz.), *Mehmed Şevki Efendi'nin Sülûs-Nesih Hat Meşikleri*, genişletilmiş 2. bs., İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2010.

4 [Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi], *Hilye-i Hâkânî Mürekkebat*, M. Uğur Derman (haz.), İstanbul: Klasik Türk-İslam Sanatları Galerisi Yayınları, ts.; Muhiddin Serin (haz.), *Hulûsî Efendi'nin Ta'lik Meşk Murakkai*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1999; a. mlf. (haz.), *Halim Efendi'nin Nesih, Divânî, Celî Divânî, Rık'a Meşk Murakkai*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2000.

5 Mahmud Celâleddin'in bir meşk mecmuası Mısır'da yayınlanmıştır: [Kahire]: Maarifü'l-Umûmiye, 1305.

6 İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], "Türk Yazılarının Tedkikine Medhal", *Dârü'l-Fünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası*, 1927, c. 2, sy. 5-6, s. 118-119. Bu konuda ayrıca bkz. Ahmet Soysal, *Hüsnühat*, İstanbul: Norgunk Yayıncılık, 2004, s. 12.

İşte hüsn-i hat tarihine, hat sanatkârlarına ve eserlerine bir bütün olarak bakıldığında, bu temâyüllerin hepsini birden göz önünde bulundurmak, biri diğerini nesh ettiği zannıyla birini öne çıkarıp diğerini yok saymaktan imtina etmek gereklidir. Elbette hat sanatını yeni öğrenmekte olan talebeler için, yani bir tedris aracı olarak, Şevki Efendi'nin meşkleri, Hâfız Osman yahut Şeyh Hamdullah'ınkilere tercih edilecektir; ama hat sanatına bir bütün olarak bakabilmek, hattâ Şevki Efendi'yi yahut Hasan Rıza'yı anlayabilmek için kendilerinden önce gelmiş olan sanatçıların da eserlerini görmek, incelemek, hatmetmek lâzımdır. Tabir caizse “Darwinist” bir anlayışla hat sanatının “evrime” uğradığı; hep daha mükemmele doğru ilerlerken bazı sanatçıların tarihî işlevlerini gördükten sonra miatlarını doldurarak aşıldığı; bu arada bir ucu günümüze varan tarihî rotadan çıkmış olan “sapkın”ların da tutunamayıp zorunlu olarak yok olduğu yolundaki teleolojik görüşün, sanat tarihi yöntemiyle uzlaşması mümkün değildir. Batı resminden söz ederken “Picasso Rembrandt'ı geride bırakmıştır” demek ne kadar yanlış ise, veyahut Osmanlı musiki için “Dede Efendi dururken İtrî dinlenmez” demek ne kadar abes ise, hat sanatında “Şevki Efendi, Hâfız Osman'ın papucunu dama atmıştır” düşüncesi de o kadar anlamsızdır. Bu nedenle “en müttekâmil” sayılmayan hattatların da eserlerinin yakında tıpkıbasım olarak günümüz sanatseverlerine kazandırılacağı umulur.

Bu bağlamda günümüz hattatlarının da katkılarının beklendiğini belirteyim. Şimdiye kadar pek az istisna dışında⁷ çağdaş hattatlar meşk müfredât murakkaları hazırlayıp yayınlamadılar. Oysa sayıları az da olsa bugün geçmiş devirleri aratmayan hattatlar vardır, ve bu hattatlar geleneksel usta-çırak düzeni içerisinde öğrenci yetiştirmektedirler. Yakın çevrelerinin dışına bir hamle yapmak, kendilerinden şahsen meşk alamayanları özendirmek ve onlara yol göstermek, ayrıca sanatlarını sanatseverlerle paylaşmak için meşk mecmuaları hazırlayıp yayınlamaları çok iyi olurdu.

Yukarıda Osmanlı döneminde tıpkıbasımları yayınlanan iki meşk murakkamdan söz ettim. Onların yanı sıra birçok meşk kitabı da XIX. yüzyılın sonlarından itibaren taş baskısı olarak çoğaltılmak suretiyle öğrencilerin kullanımına sunulmuştur. Bunlardan Mehmed İzzet ve Hâfız Tahsin efendilerin tek başlarına veyahut birlikte hazırladığı meşkler, *Hutût-ı Osmanî* ve *Tercümân-ı Hutût-ı Osmanî* gibi başlıklarla 1874 yılından itibaren defalarca yayınlanmıştır.⁸

7 Örneğin Saim Özel, *Hat Örnekleri*, [İstanbul]: Üçdal Neşriyat, 1976.

8 Mehmed İzzet ve Hâfız Tahsin, *Tercümân-ı Hutût-ı Osmânî: Sülüs, Nesih, Rık'a, Divânî ve Ta'lik ve Celî Divânî ve Hatt-ı İcâzetten İbâret Meşk Mecmuasıdır*, [İstanbul]: Birinci Def'a Olarak La Türki Matbaası'nda Tab' Olunmuştur, 1291; Mehmed İzzet, *Hutût-ı Osmânî: Sülüs, Nesih, Rık'a, Divânî ve Ta'lik ve Celî Divânî ve Hatt-ı İcâzetten İbâret Meşk Mecmuasıdır*, [İstanbul]: Matbaa-ı Osmâniye'de Tab' Olunmuştur, 1319; Mehmed İzzet ve Hâfız Tahsin, *Sülüs, Nesih ve Ta'lik Hurufâtı Meşk Mecmuası*, [İstanbul]: Mahmud Bey Matbaası'nda Tab' Olunmuştur, 1322.

Bunlardan başka Osman Nuri, Hüseyin Hüsnî ve daha birçok hattatın hazırladığı meşk mecmuaları⁹ ile geleneksel meşk usûlüne göre öğrenciyeye verilen bir satırın aynen kopya edilmesine dayanan karalama defterleri¹⁰ de bu dönemde basılmış olup, bu gibi eserlerin sayısı ve çeşitliliği, kitle ölçeğinde güzel yazı öğretimine duyulan ihtiyacın göstergesidirler. Hattâ bazı elifbâ kitaplarının bile yalnız harfleri değil, ayrıca güzel yazmayı da öğretmek gayesini güttükleri anlaşılmaktadır.¹¹ “Garp Türklerinde ilk intişar eden bir Türkçe elifbe” olarak nitelenen,¹² Mekteb-i Tıbbiye doktorlarından Kayserili Rüşdi Bey’in *Nuhbetü’l-efâl* adlı kitabı, bugünkü elifbâ anlayışımızın çok dışında, yalnız sülüs, nesih, ta’lik ve rık’a değil, kadîm Kûfî’den, şikeste ve siyâkata kadar her türlü yazıyı tanıtır okutmaya yönelik son derece ilginç bir eserdir.¹³

Güzel yazı yazmayı kitlevî ölçekte öğretmeğe yönelik bunca yayın varken, konunun kuramsal bir düzeyde de ele alınmış olması tabiidir ki, bu bağlamda akla ilk gelen isim yine İsmail Hakkı Baltacıoğlu’dur.¹⁴ Çeşitli kitap ve makalelerinde Baltacıoğlu’nun amacı, güzel yazı öğretimini sadece amelî olmaktan çıkartarak ona fikrî ve nazarî bir boyut kazandırmak olmuştur. Gerçi Baltacıoğlu hat sanatkarı yetiştirmekle değil, alelâde insanların gündelik hayatlarında doğru ve güzel yazmalarını sağlamaya çalışmakla meşgul olmuşsa da, böyle katı bir ayırımı yanlış bulduğunu da belirtmiş, hattat olmayanların da güzel yazmasının önemini ısrarla vurgulamıştır. Gerçekten de bir hattatı alelâde bir insandan ayıran, nitelik değil nicelik farkı olmalıdır. Hattatlık, en yüksek seviyede doğal yetenekle uzun ve yoğun çalışmanın bir araya gelmesinden hâsıl olabilir, ama doğal yetenekleri aynı seviyede olmayanların da sıkı çalışarak amatörce de olsa güzel yazmaması için bir neden yoktur. Çin’de ve Japonya’da olduğu gibi İslâm âleminde de güzel yazmak, tarih boyunca kültür

9 [İsmâ’îl Zühdi, Mehmed Vasfî ve Hulûsî], *Meşâ’ik-i Hutût ve Rusûm-ı Osmâniyye*, [İstanbul]: Hulûsî Efendi’nin Litoğrafya Destgâhı’nda Tab’ ve Temsil Kılınmıştır, 1296; [Osman Nuri], *Sülüs ve Nesih ve Rık’a Meşki*, [İstanbul]: Kırmî Abdullâh Efendi’nin Matbaası, 1316; [Hüseyin Hüsnî], *Hutût-ı Osmâniye, yahud Meşk Mecmuası*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324; Mehmed Fuad, *Yazı Rehberi, yahud Târihçe-i Hutût*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabhânesi, 1331.

10 Bedros Zeki, *Meşk, yahud Hutût-ı Osmânî*, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310; *Rehber-i Sıbyân: Rık’a Hattı Karalama Defteri*, b.y.y.: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, ts.; *Güzel Yazıyorum: Cumhuriyet Yazı Rehberi*, İstanbul: Maarif Kütübhânesi, 1927; Ahmed Nejad, *“Cumhuriyet Kır’aat”larının Yazı Defteri*, İstanbul: Tefeyyüz Kütübhânesi, 1928.

11 Örneğin Muhyiddin İzmidî, *Fevâidü’l-mübtedi*, İstanbul: Rıza Efendi’nin Matbaası, 1289; *Elifbâ Cüzü*, İstanbul: Matbaa-ı Osmâniye, 1311; Ali Haydar, *Kur’ân-ı Kerîm Elifbâsı*, İstanbul: Kitâbhâne-i Hilmi, 1341-1343.

12 Ali Haydar Bey’in *Muallimler Mecmuası*’nda çıkan bir makalesine istinaden Nafi Atuf [Kansu], *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında bir Deneme*, [İstanbul]: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930, c. 1, s. 29.

13 [Rüşdi], *Nuhbetü’l-efâl*, İstanbul: Necib Efendi’nin Litoğrafya Destgâhı, 1274.

14 İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], *Yazının Usûl-i Tedrisi*, İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatı, 1340; a. mlf., “Yazı Öğretmenin Yolunu”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, 1326, c. 1, sy. 5, s. 165-179.

sahibi bir insanın asgarî niteliklerinden biri sayılmıştır. Nitekim Hz. Ali'ye isnad edilen “Güzel yazı fakir için servet, zengin için güzellik, hikmet sahibi için olgunluktur” sözü bu gerçeğin veciz bir ifâdesidir.¹⁵

İşte bu nedenle, hüsn-i hat öğretiminin kitlevî boyutlar almasından önceki devirlerde de yazı hakkında nazarî kaynaklar ortaya konmuş, bunların bir kısmı da sonradan yayınlanmıştır.¹⁶ Yazılı kaynakların üçüncü grubunu teşkil eden, özgül olarak yazı yazma hakkında kaleme alınmış olan bu risâleler, harflerin “mürsel”, “müdevver”, “mevkuf”, “mepsut” gibi sıfatlarla nitelenen farklı biçimlerini, bunların nokta hesabına göre ölçülerini, birbirleriyle ilişkilerini ve birbirlerine nasıl bağlandıklarını anlatırlar.

Basılmış olan bu tür eserler arasında istinsah tarihi en eski (H. 950) olanı, Hâfız-zâde Eb'ül-Meâlî'nin (ö. 990/1582) manzum *Risâle-i Hatt'*ıdır. Yazının önemi, kalem açmanın ve mürekkep hazırlamanın usûlleri gibi konuların yanı sıra bu risâlede muhakkak, sülüs, nesih yazılarında harflerin nokta hesabı ve birleşmesi de anlatılmaktadır. Örneğin *sîn* harfi şöyle tarif edilmektedir:

Diyem ka'idesin sînün eyâ cân
Kadîm üstâdın kavlini âsân
Yedi nokta serün deyri yerine
Olur hem altısı dendân-ı sîne
Kosan üstüne üç nokta serinün
O denli meddidür dendânı sînün
İki nokta boyınca boğazın yaz
Çevürmedin nûn gibi ser efrâz¹⁷

Diğer bir manzum hat risâlesi de Bâlî Fîrûz Efendi'nin (ö. 984/1576'dan sonra) *Fîrûznâme* adıyla da bilinen *Mizânü'l-hatt* başlıklı eseridir, ki bugüne

15 “*el-Hattü'l-hasenü li'l-fakîri mâlûn ve li'l-ganiyyi cemâlûn ve li'l-hakîmi kemâlûn.*” Nefes Zade İbrahim, *Gülzarı Savab*, Kilisli Muallim Rifat (haz.), İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatından, 1939, s. 33.

16 [Mehmed bin Tâceddin], Seyyid Mehmed Mecdî Efendi (müstensih), *Sülüs Yazısı Rehberi*, Medine: Erzurumlu Mustafa Necâtüddîn, ts.). Bu eser, Mücteba Uğur tarafından yeni harflere çevrilerek yayınlanmıştır (*Vakıflar Dergisi*, 1990, sy. 21, s. 335-360); ancak yazmadaki çizimler ve örnekler metinle ilintilendirilmediğinden çeviriyazı pek kullanışlı değildir. Eserin müellifi hakkında bkz. Abdülhamit Tüfekçioğlu, “Mehmed b. Tâceddin ve Hüsn-i Hat Risâlesi Hakkında”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 1997, c. 26, sy. 1, s. 45-48. Hakkâkzâde Mustafa Hilmi Efendi (müstensih), *Mizanü'l-hatt alâ vaz'îl-üstâdi's-selef*, Abdülkadir Dedeoğlu (haz.), İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 1986; Fîrûz (Bâlî Efendi), *Mizânü'l-hatt (Fîrûz-nâme)*, 962/1555, Ali Haydar Bayat (haz.), İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2007; Hâfız-zâde, *Kaleminden Kelâma Risâle-i Hat*, Sadettin Eğri (haz.), İstanbul: Kitabevi, 2005. Bu ve benzer kaynaklar hakkında toplu bilgiler için bkz. M. Uğur Derman, “Osmanlı Çağında Hat San'atı ve Hattatlara Dair Yapılan Araştırmalar”, *XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999)*, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002, c. 2, s. 41-85.

17 Hâfız-zâde, *a.g.e.*, s. 90-93.

kadar tesbit edilmiş olan nüshaları arasında en eskisi H. 962 tarihini taşımaktadır. Muhtevası açısından yukarıda bahsi geçen manzumeye benzeyen bu eserde *sîn* harfinin tarifi şöyledir.

Sırr-ı dendâne-i sîn ey nikû-fen
 Gerek bir nokta denlü ola rûşen
 Beyâz-ı evveli dendân-ı sînün
 Didi bir noktadur esnân-ı sînün
 Beyâz-ı âhirin anun muhakkak
 Hemen yek nokta vü nîm gördi lâyık
 Ki tünd ü tîz ola mânend-i erre
 Halel görünmeye mikdâr-ı zerre
 Kaçan dendâneler birbirine bend
 Ola bir nûn ile ana peyvend¹⁸

Geçmişte çeşitli kimselere atfedilmiş olan, ancak şimdi Tâc-zâde adıyla maruf Mehmed bin Tâceddin'in te'lif eseri olduğu anlaşılmış bulunan mensur eserin ise bugüne kadar tesbit edilebilen en eski nüshası H. 1012 (1603-1604) tarihini taşımaktadır. İçeriği açısından sözü edilen iki esere benzeyen bu risâleden de *sîn* harfiyle ilgili bölümü buraya alıyorum:

Ammâ sînin evvelki dendânı bir nokta gerekdir ve evvelki dendânın beyazı bir nokta gerekdir ve ikinci dendânın beyazı bir buçuk nokta gerekdir ve dendânlar testere dişlerine benzemek gerekdir ve üçüncü dendândan aşağı çekdüğün iki nokta gerekdir ammâ Rûm üstâdları dörde dek câiz tutmuşlar ve beden-i sîn beş nokta altıya varınca câizdür ve eğer dendân yerine keşîde idersen...¹⁹

Yakın dönemde bu risâle geleneğini sürdüren Mahmud Bedreddin Yazır'ın *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli* başlıklı kıymetli eseri Uğur Derman tarafından redaksiyondan geçirilerek uzun yıllardır kısım kısım yayınlanmaktadır.²⁰ Vukuf ve ihâtası bakımından gerçekten eşi

18 Fîrûz, *a.g.e.*, s. 44 ve 118; Hakkâkzâde, *a.g.e.*, s. 58. Bunlardan ilki, yedi nüshanın karşılaştırılmasıyla ortaya çıkarılmış, bazı çeviriyazı hataları dışında sağlıklı sayılabilecek bir metindir. Ancak eseri yayına hazırlayanın "Mevcut nüshaların hiçbiri tam olmamasına karşılık, birinde eksik olan kısım diğerinde bulunduğundan tam bir nüsha elde etmek mümkün olmaktadır" (s. 8-9) sözündeki mantık beni aşıyor: Eğer bakılan yedi nüshanın hepsinde birden eksik olan bir yer varsa, bu eksikliğin nasıl farkında olunabilir ki? Ortaya çıkan metnin "tam" olduğunu değil, olsa olsa tesbit edilebilen yedi nüshada bulunanların birleşmesinden oluştuğunu söylemek mümkündür ancak.

19 Seyyid Mehmed Mecdi Efendi, *a.g.e.*, s. 18-19 (sayfalar numaralanmamıştır).

20 Mahmud Bedreddin Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, Uğur Derman (haz.), 3 c., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1972, 1974, 1989. Uğur Bey'den öğrendiğime göre eserin henüz yayınlanmamış üç cildi daha varmış; bunlardan biri kısmen Yazır tarafından tebyiz edilmiş, ancak geri kalanı dağınık notlar halinde imiş.

bulunmaz bir bilgi madeni olan bu eser, yazının ve hat sanatının tarihi, hat sanatının temel ilkeleri, felsefesi, teknikleri, âlet ve gereçleri, ve daha nice hususlar için, sözlü geleneğin artık işlevselliğini yitirmiş olduğu günümüzde tek kaynaktır.

Söz, Yazır'ın *Kalem Güzeli*'nden açılmışken, ibret verici bir intihal vak'a-sına değinmeden geçemeyeceğim. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları'nın "Öğretmen Yazarlar Dizisi"nde 1992'de çıkan Necati Yağan'ın *Hüsnü Hat* başlıklı kitabının²¹ neredeyse tamamını Yazır'dan çalıntılar teşkil etmektedir. Örneğin Yağan'ın kitabının 35-81. sayfaları, Yazır'ın kitabının birinci cildinin 105-143. sayfalarından kelimesi kelimesine yağmalanmıştır, Yağan'ın 81-124. sayfaları ise Yazır'ın ikinci cildinin 173-176. ve 183-207. sayfalarından! Yalnız Yağan'ın bu konulara uzaklığı, örneğin Yazır'da Arapça basılmış olan "*allemé bi'l-kalemî*" (ki Kur'ân-ı Kerîm'den, Alak sûresinin 4. âyetinden iktibas edilmiştir) kelimelerini "ilmül kalem" olarak okumasından anlaşılmalıdır.²² Bir de işin eğlenceli yanı var: Yağan'ın Yazır'daki dipnotları da metinle beraber aynen kopyalamasından doğan güldürü. Çünkü bu dipnotlarının birçoğunun Uğur Derman tarafından özgül olarak *Kalem Güzeli* için yazıldığı açıktır ve bu kitapta ne aradıkları anlaşılmamaktadır. Hattâ bazı dipnotlarında şöyle ifadeler yer almaktadır: "Merhum müellif, eserin aslına, nümüne olarak bâzı kâğıd nev'ileri koymuştur" veyahut "Bu hale göre, merhum müellif, İstanbul'un Fetih yılı olan 857 H. (1453) yi sehven kaydetmiştir" veyahut "Merhum Yazar'ın [Yazır olacak] bu kanâatine katılamıyoruz."²³ Buradan kitap yayınlandığında Yağan'ın ölmüş olduğu sanılabilir ama, söz konusu olan "merhum müellif" tabii ki o değil, rahmetli Yazır'dır. Yağan "*mûtû kable en temûtû*" sözlerini ciddiye almış olacak anlaşılan!

Yine son yıllarda yayınlanmış olan hat sanatına ilişkin başka bazı kitaplar da, sınırlı kapsamlarına rağmen, konuya giriş mahiyetinde faydalı eserlerdir.²⁴ Ayrıca, Osmanlıcanın bir "yabancı dil" gibi öğrenilmeğe mahkûm olduğu çağdaş Türkiye'de gerek düz yazı, gerekse istif okuyabilmek için okuma kılavuzlarını yararlı bulanlar olacaktır mutlaka.²⁵

21 Necati Yağan, *Hüsnü Hat*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.

22 Yağan, *a.g.e.*, s. 59.

23 Yağan, *a.g.e.*, s. 94-95, 101.

24 Örneğin bkz. Muhittin Serin, *Hat San'atımız: Târihçesi, Malzeme ve Âletler, Meşkler*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1982; M. Hüsrev Subaşı, *Yazıya Giriş*, İstanbul: Dersaadet Yayınevi, 1987; Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999; M. Şinasi Acar, *Türk Hat Sanatı (Araç, Gereç ve Formlar)*, İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 1999; Süleyman Berk, *Hat San'atı: Tarihe, Malzeme ve Örnekler*, [İstanbul]: ISMEK, ts.; Selim Türkoğlu, *Rûhî Hendese*, İstanbul, y.y., 2006.

25 Örneğin bkz. Mahmud Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1974; Mehmet Eminoglu, *Osmanlı Vesikalarını Okumaya Giriş*, Konya: Gözyaşı Yayıncılık, 1991; Yusuf Özbek (haz.), *Arapça Okuma, Yazma ve Hat Kılavuzu*, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2005.

II. Hüsn-i Hat Tarihi ve Felsefesi Üzerine Kaynaklar

Hüsn-i hat hakkında amelî bilgiler vermekten ziyade hat sanatının tarihini ve kültürünü irdeleyen klasik kaynaklar arasında Gelibolulu Mustafa Âlî'nin 995/1587'de telif ettiği *Menâkıb-ı Hünerverân* şüphesiz en başta gelir.²⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın 1926'da yayınladığı bu eserde yazının önemi ve menşei, kalem, kâğıt, mürekkep gibi gereçler, hat sanatının gelişmesi ve değişik türlerinin en önemli üstadları, kaat'ı, tezhib, ciltçilik gibi kitap sanatları konuları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Âlî'den sonra gelen hat ve kitap sanatları risâlelerinden Nefes-zâde İbrahim'in *Gülzâr-ı Savâb*²⁷ adlı eserinin telif tarihi belli olmamakla birlikte, yazarının 1060/1650'de vefat ettiği bilinmektedir. Bu eserin önemi daha ziyade kâğıt boyama ve âharlama gibi konularda verdiği değerli bilgilere dayanmaktadır; ancak yazı yazmanın önemi, yazının menşei ve fazileti, erken dönem hattatları hakkında da önemli malumat içermektedir. Kilisli Muallim Rifat (Bilge) tarafından 18 nüsha karşılaştırılarak yeni harflere çevrilmiş, malesef birtakım kesintilerle 1939'da yayınlanmıştır. Bu eseri tamamlamak gayesiyle Suyolcuzâde Mehmed Necib'in 1150/1737'de yazdığı *Devhatü'l-küttâb* risâlesi,²⁸ hattatların hayat hikâyelerini elifbâ sırasına göre vermektedir. Bu kitap da Kilisli Muallim Rifat tarafından yeni harflere çevrilerek 1942'de yayınlanmıştır.

Kullandığı kaynakların zenginliğiyle²⁹ hâlâ okuyucuda hayret uyandıran Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin Efendi'nin 1202/1787-1788'de tamamladığı *Tuhfe-i Hattâtîn*³⁰ ise keza yazı hakkında genel bilgiler ve bu konuda seçilmiş kırk hadisin metin ve meallerinden sonra gelmiş geçmiş hattatların hayat hikâyelerini elifbâ sırasıyla vermektedir. İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın 1928'de yayınladığı ve bugün hat sanatı konusunda yapılan hemen her çalışmanın başlangıç noktasını teşkil etmeye devam eden bu kıymetli eserin hâlâ yeni harflere çevrilmemiş olması büyük bir eksiklik. Fakat metin zor ve karmaşık olduğundan ancak bir grup çalışmasıyla bu işin üstesinden gelinebileceği de bir gerçektir.

Bir diğer hattat biyografileri derlemesi de Mirza Habib İsfahânî'nin *Hatt ve Hattâtân* başlıklı kitabıdır.³¹ İstanbul'da 1888 yılında neşredilen bu kitapta

26 Mustafa Âlî, *Menâkıb-ı Hünerverân*, İbnülemin Mahmud Kemal [İnal] (haz.), İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1926. Eserin "sadeleştirilmiş" hali için bkz. a. mlf., *Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menâkıb-ı Hünerverân)*, Müjgân Cunbur (haz.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

27 Nefes Zade İbrahim, a.g.e.

28 Suyolcuzade Mehmed Necib, *Devha-tül-Küttâb*, Kilisli Muallim Rifat (haz.), İstanbul: Güzel San'atlar Akademisi Neşriyatı, 1942.

29 Bkz. Derman, "Osmanlı Çağında Hat Sanatı ve Hattatlara Dâir Yapılan Araştırmalar".

30 Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İbnülemin Mahmud Kemal [İnal] (haz.), İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.

31 Habib, *Hatt ve Hattâtân*, İstanbul: Matbaa-ı Ebüzziyâ, 1305.

gerek Osmanlı gerekse İrani hattatlar, yazdıkları hat nev'ine göre tasnif edilerek sıralanmışlardır. *Tuhfe-i Hattâtîn*'in tamamlanmasından sonra gelen hattatlar için birincil kaynak niteliğindeki bu kitabı, Osmanlı tabakat (hal tercümesi) kitapları geleneğinin son temsilcisi olan İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın ilk defa 1955'te yayınlanan *Son Hattatlar*'ı takip etmiştir.³² Bu yazarın sıradışı kişiliğine³³ uygun olarak eğlendirici bir üslûpla yazılmış olan bu kitapta birçoğu birinci elden çok değerli bilgilerin yanı sıra epeyce de indî ve zatî kanaatler bulunduğu malesef bir gerçektir. Ancak yine de son iki yüzyılda Osmanlı-Türk hat sanatı konusunda vazgeçilmez bir kaynak olduğuna şüphe yoktur.

Hattatların hayat hikâyeleri hakkında yazılmış olan ve "klasik" denebilecek eserler bunlardır. Yalnız bu eserlerden sonra da hat sanatına ilişkin kitaplarda biyografiye çok önem verilmeğe devam edilmiştir. Yirminci yüzyıl ortalarında A. Süheyl Ünver'in "50 San'at Sever Serisi" adıyla yayınladığı küçük fasiküllerde yeni bilgilere pek rastlanmazsa da, bunlar geniş kitlelere ve özellikle de Osmanlıca okumayı bilmeyen Cumhuriyet nesillerine hat sanatını tanıtmak ve sevdirmek gibi faydalı bir iş yapmışlardır. Son dönemde yayınlanmış olan hattat biyografileri derlemeleri arasında ise M. Uğur Derman başta olmak üzere Muhittin Serin, Ali Alparslan ve Şevket Rado'nun çalışmaları anılamalıdır.³⁴ Bunlardan bilhassa Derman'ın eserleri diğerlerinden şu açıdan farklıdır ki, lûgat gibi peş peşe maddeler halinde hal tercümelerini sıralamaktansa, eser-merkezli olup sanatkârların hayat hikâyelerini daha ziyade eserleri izah ve tefsir etmek kabilinden sunmaktadırlar.

Ancak Gelibolulu Mustafa Âlî'den İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a uzanan hattat biyografileri derlemeleri geleneğinin bir zayıf noktasına da dikkati çekmek gerekmektedir: Bir sanat eserini yapmış olan sanatkârın hayatı ve fitrî özellikleri, o eseri ancak bir noktaya kadar izah edebilir. Örneğin Mahmud Celâleddin'in mağrur ve sert tabiatlı olduğuna dair tekrar tekrar söylenenler acaba doğru mudur, ve eğer doğru iseler bile acaba celi yazılarındaki tıknazlığı ve mevkuf hatları açıklamaya yeterli midir? Yoksa o eserlere bakılıp da bunları yapanın sert tabiatlı biri olması gerektiği sonucuna mı varılmıştır? Sanatçının kişiliği mi eserlerini açıklamaktadır, yoksa eserleri mi sanatçının kişiliğini? Ve eğer Mahmud Celâleddin'in celi yazılarındaki üslûp, kişiliğinin sertliğiyle izah edilecekse, o zaman Mustafa Râkım'ın celi yazılarındaki akıcılık ve zerâfet, hiç birimizin tanımak şerefine nail olmadığı bu büyük hattatın bilmediğimiz kişili-

32 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.

33 Bkz. Taha Toros, *Türk Edebiyatından Altı Renkli Portre*, İstanbul: İsis Yayıncılık, 1998, s. 87-116.

34 M. Uğur Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri*, [Ankara]: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982; a. mlf., *İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atı*, İstanbul: IRCICA, 1992; Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1999; Ali Alparslan, *Ünlü Türk Hattatları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992; Şevket Rado, *Türk Hattatları: XV. Yüzyıldan Günümüze Kadar Gelmiş Ünlü Hattatların Hayatları ve Yazılarından Örnekler*, İstanbul: Yayın Matbaacılık Ticaret Ltd. Şti., ts.

ğinin acaba hangi niteliğiyle açıklanacaktır? Sözün kısası, artık hattat biyografilerine yapılan vurgunun biraz azaltılmasının ve bundan sonra sanat eserlerinin kendilerine yoğunlaşmanın zamanı gelmiştir sanıyorum.

Hattatların hayat hikâyelerine dair genel ve kapsayıcı eserlerin yanı sıra belirli şehir yahut mahallelerden çıkmış olan hattatlar³⁵ ve belirli dönemlerin hattatları³⁶ hakkında kitap ve makaleler olduğu gibi, önemli hattatlara ait monografiler de yayınlanmıştır.³⁷ Monografi olmayan, ama bir sanatçı üzerine yoğunlaşan bazı kitaplar da vardır.³⁸ Ayrıca hattatlar hakkında, menâkıbnâme tarzında bazı eserler de yazılmıştır,³⁹ ki bunlardan İsmet Gülnihal'in *Hokka*

35 Afif Evren, *Konyalı Bazı Muharrirler, Şairler, Hattatlar*, Konya: Babalık Basımevi, 1937; Nurullah Tilgen, *Eyüplü Hattatlar, 1650-1950*, İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1950; M. Uğur Derman, "Edirne Hattatları ve Edirne'nin Yazı San'atımızdaki Yeri", *Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı* içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s. 311-319; İrfan Ünver Nasrattinoğlu, *Afyonkarahisarlı Şairler, Yazarlar, Hattatlar*, Ankara: Nasrattinoğlu Yayınları, 1971; Oral Onur, *Edirne Hatt San'atı: "Çizgi Saltanatı"*, b.y.y.: y.y., 1985; Abdülkadir Gök (haz.), *Yaşayan Konyalı Sanatçılar ve Eserleri*, İzmir: Ak Ajans, 1998; Mehmet Nermi Haskan, *Eyüplü Hattatlar*, Süleyman Berk (haz.), İstanbul: Eyüp Belediyesi, 2004; Mustafa Bektaşoğlu, *Hat Sanatı ve Tosyalı Hattatlar*, Ankara: y.y., 2005.

36 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fâtih Devri Hattatları ve Hat Sanatı*, İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Yayınları, 1953; M. Uğur Derman, "Kanuni Devrinde Yazı San'atımız", *Kanuni Armağanı* içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970, s. 269-289; a. mlf., "Sultan İkinci Abdülhamid Devrinde Hat ve Tezyîni Sanatlarımız", *Sultan İkinci Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992, İstanbul)*, *Bildiriler* içinde, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1994, s. 85-92; a. mlf., "XV. ve XVI. Asırlarda Türk Hat Sanatı", *XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler* içinde, Abdülkadir Özcan (haz.), İstanbul: İslâmî Araştırmalar Vakfı, Ensar Neşriyat, 1997, s. 489-491, 498-499; M. Uğur Derman, "Cumhuriyet Devrindeki Türk Hat Sanatı", *Yeni Türkiye: Cumhuriyet Özel Sayısı*, 1998, c. 4, sy. 23-24, s. 3173-3176.

37 Melek Celâl [Sofu/Lampé], *Reisülhattatin Kâmil Akdik*, İstanbul: Kenan Matbaası, 1938; a. mlf., [Sofu/Lampé], *Şeyh Hamdullah*, İstanbul: Kenan Matbaası, 1948; Kemal Çiğ, *Hattat Hafız Osman Efendi, 1642-1698*, İstanbul: Uzman Laboratuvarı, 1949; A. Süheyl Ünver, *Hattat Ahmet Karahisarî, 1469-1556*, İstanbul: Kemal Matbaası, 1948; a. mlf., *Hekimbaşı ve Hattât Kâtipzâde Mehmet Refî: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1950; a. mlf., *Fatih Devri Hattatlarından Amasyalı Hamdullâh Efendi ve Tıp Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1953; a. mlf., *Hattat Ali bin Hilâl: Hayatı ve Yazıları*, İstanbul: Yeni Laboratuvar Yayınları, 1958; a. mlf., *Hattat Ahmet Karahisarî*, İstanbul: Afyon Turizm Derneği Yayınları, 1964; Muhittin Serin, *Hattat Aziz Efendi*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1988; a. mlf., *Hattat Şeyh Hamdullah: Hayatı, Talebeleri, Eserleri*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 1992; a. mlf., *Kemal Bantanay: Bestekâr, Tambûrî, Hattat, Hâfız*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 2006; Süleyman Berk, *Hattat Mustafa Râkım Efendi: Hayatı, San'atı ve Eserleri*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003; *Hattatın Çelebisi Hasan Çelebi*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2003; Ömer Faruk Dere, *Hattat Hâfız Osman Efendi*, İstanbul: Korpus, 2009.

38 Hizbullah Kaplan (haz.), *Hattat Hâmid Aytâç (Âmidî) Anma Paneli: Eylül 1996*, [Diyarbakır]: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 1997; İsmail Yazıcı (haz.), *Hattat Hâmid Aytâç Kitabı*, İstanbul: Kitabevi, 2002; Selahattin Özpallabıyıklar (haz.), *Bir Yazı Sevdalısı: Emin Barın*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

39 M. Şinasi Acar, *Ünlü Hattatların Mezarları. Gelimli Gidimli Dünya*, İstanbul: y.y., 2004; İsmet Gülnihal, *Hokka Gibi: Hattatların Hatıraları*, İstanbul: L&M Yayınları, 2004; M. Zeki Kuşoğlu, *Gelenekten Geleceğe Köprü İnsanlar*, İstanbul: L&M Yayınları, 2006.

Gibi'sinde anlatılanlar için hiçbir kaynak gösterilmemiş olması önemli bir eksikliktir.

Odak noktası hal tercümesi olmayan hüsn-i hat tarihi ağırlıklı kitaplar yok değildir, ama işin doğrusu bunu lâykiyle yapan kaynakların sayısı pek sınırlıdır. Ali Alparslan'ın 1999'da yayınlanan *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*⁴⁰ yararlı olmakla birlikte, kitabı yayına hazırlayanların, derc edilen resimlerin alt yazılarında eserin nerede olduğunu değil, sadece fotoğrafının nereden temin edildiğini belirtmek gibi gayri kâbil-i idrak bir yol takip etmiş olmalarına esef edilir. Keza yayıncının marifetiyle kapağına bula bula İranlı bir hattatın eseri konmuş olan Muammer Ülker'in *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı* başlıklı eserinin⁴¹ yayın aşamasında çok kırıldığını vaktiyle işitmişim; bunun doğru olup olmadığını bilmiyorum ama bu haliyle neden seçildikleri pek de belli olmayan birtakım resimlerin birbiri ardınca sıralanmasından ibaret bir kitap ortaya çıkmıştır. Hüsn-i hat tarihi konusunda bazı faydalı makaleler de mevcuttur.⁴²

Hat sanatına daha genelde, kitap kültürü bağlamında yaklaşan bazı eserleri de unutmamak gerekiyor. Bunlardan Necib Âsım (Yazıksız)'ın 1894'te çıkan *Kitab* adlı eseri, çok keyifle okunacak bir metindir. İşte içinden eğlenceli bir örnek: "Kitab meraklıları iki sınıfa taksim olunur ki bunlardan birincisi muhibbân-ı kütüb ve diğeri mecânin-i kütübdür."⁴³ Bu satırları okuyanlar, hangi sınıfa dahil olduklarını ânında bileceklerdir mutlaka. Daha yakın zamanda çıkmış kayda değer bir eser de İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin yayınladığı *Türk Kitap Medeniyeti*'dir.⁴⁴ Burada İslâm-öncesi Türklere yazı ve kitap, matbaacılık, sahhafılık, tezyinat ve ciltçilik gibi elinizdeki makalenin kapsamına girmeyen konuların yanı sıra hat malzeme ve gereçleri ve hattatlarla ilgili makaleler de yer almaktadır.

Hüsn-i hat literatüründen söz edildiğinde amelî ve tarihî bilgilere ilişkin kaynaklar önde gelir. Hat sanatının ve sanatkârlarının teşkil ettiği kültür, bu kültürün anlam dünyası, estetiği, felsefesi, fikirleri konusu ise pek az işlen-

40 Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

41 Muammer Ülker, *Başlangıçtan Günümüze Türk Hat Sanatı*, b.y.y.: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1987.

42 M. Uğur Derman, "Hat Sanatında Türklerin Yeri", *İslâm Sanatında Türkler* içinde, İstanbul: Binbirdirek Matbaacılık Sanayii A.Ş. Yayınları, 1976, s. 52-83; Muammer Ülker, "Hat Sanatı", *Geleneksel Türk Sanatları* içinde, Mehmet Özel (haz.), [Ankara]: T.C. Kültür Bakanlığı, [1993], s. 308-355.

43 Necib Âsım, *Kitab*, İstanbul: Matbaa-ı Safa ve Enver, 1311, s. 111.

44 Alper Çeker (haz.), *Türk Kitap Medeniyeti*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2008. Ayrıca bkz. Muhammet Altıntaş (haz.), *İSMEK Türk Kitap Sanatları Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sanat ve Meslek Eğitimi Kursları, 2007; Ali Rıza Özcan (haz.), *Hat ve Tezhip Sanatı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009.

miştir.⁴⁵ Konuyu inceleyen çalışmalar arasında en önemlisi, Mahmud Bedreddin Yazır'ın yukarıda da bahsi geçen *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli* başlıklı eseridir, ki ilk cildinin neredeyse tamamı hüsn-i hattın kültür ve felsefe boyutuna hasredilmiştir. Ondan başka İsmail Hakkı Baltacıoğlu da,⁴⁶ harflerin şekilleriyle insan vücudu arasındaki ilişkinin belirleyiciliği gibi bazı fikirlerini bugün kabul etmek mümkün değilse bile, hiç olmazsa konuyu ciddiye aldığı, irdelediği ve tartıştığı için saygıyla anılmaya değer.

Yazır da, Baltacıoğlu da eninde sonunda meşek almış hattatlarıdır. Oysa günümüzde hat sanatının felsefesi ve estetiği konusunda fikir yürütenler genellikle yazı hakkında bilgi sahibi olmadıklarından sağlıklı yorumlar yapmakta, kitaplarında mesnetsiz fikirler öne sürmekte, sıklıkla yanılmaktadırlar.⁴⁷ Şu sözlere bakın örneğin: “[Karalamalardaki b]u alt-üst olmuşluk, bu ölçütlerin dışına çıkmışlık, bu karışık ve özgür yaratı, resim diliyle söyleyecek olursak ne birer *eskiz*, ne birer *etüd*, ne de bir *ébauche*'dur. Çünkü Hattat (bir kez daha ressamdan farklı olarak) bu karalamalardan yola çıkarak hiçbir şey yaratmaz. Hattatın, gerçek yapıtının (*Kur'an, Hilye, Levha...*) karalama olarak eskizi ve etüdü yoktur.”⁴⁸ Acaba hangi hattatları çalışırken izlemiş, hangilerinden sanatlarının sırlarını öğrenmiştir bu görüşü dile getiren? Aksine, karalamalarda görülen harflerin, harf kümelerinin, kelimelerin, kelime gruplarının, çoğu zaman hattatın o esnada düşünmekte, üzerinde çalışmakta olduğu eserlerle ilintili olduğuna hiç şüphe yoktur.

Yahut yazı-resim tarzının ortaya çıkışı için verilen şu izahata ne demeli? “Batı resim tekniğinin XIX. asır ortalarında Osmanlı kültürüne girmesiyle, hat sanatında da bir sarsıntı başlamıştır. Batılı anlamda Türk-İslâm resminin 1793-1875 yılları arasında geleneksel resim kültürünün (minyatür) yerini almasıyla, hattatları da yeni arayışlara sevk etmiştir. Bu arayış sonucu, Türk-İslâm kültüründe Batı resminin yerini tutan hüsn-i hat resim sanatıyla birleşerek, daha çok Türk-İslâm sanatına has bir biçimde ortaya çıkmış ve kendini yenilemek istemiştir.”⁴⁹ İtiraf etmeliyim ki “Batılı anlamda Türk-İslâm resmi”

45 Örneğin Annemarie Schimmel'in *Calligraphy and Islamic Culture* (New York ve Londra: New York University Press, 1984) başlıklı kitabı gibi bir eser acaba neden bugüne kadar Türkiye'de yazılamamıştır?

46 İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], “Türk Yazılarının Tedkikine Medhal”, *Dârü'l-Fünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası*, 1927, c. 2, sy. 5-6, s. 111-136; a. mlf., *Türklerde Yazı Sanatı: Türk Sanat Yazılarının Grafolojisi ve Estetiği Üzerine Sosyo-Psikolojik Deneme*, Ankara: Türk ve İslâm Sanatları Enstitüsü Yayınları, 1958.

47 Örneğin bkz. Nihat Boydaş, *Ta'lik Yazıya Plastik Değer Açısından bir Yaklaşım*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994; Ferit Edgü, *Türk Hat Sanatı (Karalamalar/Meşekler)*, İstanbul: Ada Yayınları, ts.

48 Edgü, a.g.e., s. xv. Gerçi bunun adı “resim dili” değil, “Fransızca”dır ya, neyse.

49 Boydaş, a.g.e., s. 73.

sözleriyle ne kastedildiğini anlamış değilim. Ama o bir yana, yazı-resim türünün İran ve Hindistan gibi apayrı tarihî süreçlerden geçmiş olan ülkelerde de var olduğu, öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda ortaya çıkmak şöyle dursun, daha XV. yüzyıl ortalarında bile yazı-resimlerin mevcudiyeti⁵⁰ göz önünde bulundurulduğunda, yukarıdaki izahatın neye dayandığını merak etmeden duramıyor insan.

İşin doğrusu, sanat felsefesi yapmak bir şeydir, sanat tarihi yapmak başka bir şey, sanat felsefesinin tarihini yapmak ise bambaşka bir şey. Belirli bir dönemde belirli bir sanat anlayışının var olduğunu söyleyen bir yazarın, bu görüşünü destekleyecek verilere sahip olması icab eder. Böyle veriler yoksa, yazdıkları bir fantezinin ötesine geçemez. Nitekim bu gerçeğin farkında olan Beşir Ayvazoğlu, *İslâm Estetiği* başlıklı kitabında şöyle demektedir: “Şunu da hemen belirtmeliyiz ki, bu kitap, İslâmî bir estetik nazariyesi vaz’etmek maksadıyla yazılmamıştır. Tek hedefi, bugün ‘İslâm Sanatı’ başlığı altında toplayabileceğimiz ürünlerin ardındaki dünya görüşünü ve estetik prensiplerini aramak veya anlaşılır kılmaktır.”⁵¹ Ancak malesef Ayvazoğlu’nun yaptığı, varolan bir dünya görüşünü ve prensipleri ortaya koymak değil, tam da “bir estetik nazariyesi vaz’etmek” olmuştur bu kitabında. Somutlayalım: İslâm sanatlarında sanatkârın “ferdiyetini olabildiğince paranteze aldığı”nı belirtirken,⁵² on beş yüzyıl boyunca hiç kibirli, burnu büyük Müslüman sanatkârı olmadığını mı imâ ediyor? (Akla “Câmi-i devrân” Bâki ile “şâir-i kemyâb” Şeyh Galib geliyor!) Yahut İslâm âleminde “Cansız şekilleri tesbit ederek bir yere varamayacağını düşünen sanatçı, aynı zamanda hilkati taklit ederek şirke düşmekten de korkuyordu” derken,⁵³ Müslüman sanatkârların çağlar boyunca yaptığı sayısız natüralist resmi nasıl açıklıyor?⁵⁴ Yahut kitapları boyunca İbnü'l-Arabî’den, Yunus Emre’den dem vururken, bütün Müslüman sanatkârların tasavvuf ehli olduğunu, bu ünlü mutasavvıfları tanıdıklarını, fikirlerini hayatlarında ve sanatlarında özümstediklerini mi varsayıyor? Öyle ise bunu acaba hangi tarihî verilere dayandırıyor? Sözün kısası, “İslâm sanatı böyledir” ile “İslâm sanatı böyle olmalıdır” çok farklı şeylerdir. Bunlardan ikincisini söylemekte beis yoktur, yapının bu olduğunun bilinmesi şartıyla.

50 Örneğin bugün Topkapı Sarayı Müzesi’nde mahfuz bulunan, içindeki kayda göre Fatih Sultan Mehmed’e sunulmuş olan 862/1458 tarihli tomarda (E.H. 2878) kuş ve arslan yazı-resimleri vardır. Yazı-resimler hakkında bkz. Malik Aksel, *Türklerde Dini Resimler: Yazı-Resim*, İstanbul: Elif Yayınları, 1967.

51 Beşir Ayvazoğlu, *İslâm Estetiği*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992; ayrıca bkz. a. mlf., *Aşk Estetiği: İslâm Sanatlarının Estetiği Üzerine bir Deneme*, İstanbul: Ötügen, 1993.

52 Ayvazoğlu, *İslâm Estetiği*, s. 12.

53 Ayvazoğlu, *a.g.e.*, s. 21.

54 Örneğin bkz. Yıldız Demiriz, *Osmanlı Kitap Sanatında Naturalist Üslupta Çiçekler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

III. Hüsn-i Hat Eserleri Hakkında Kaynaklar

Yukarıda sözü geçen kaynakların birçoğunda kâğıt üzerine yazılmış hüsn-i hat eserlerinden örnekler vardır.⁵⁵ Bunların yanı sıra özgül yazı çeşitleri, hat eseri türleri, yahut metin ve ibareler hakkında da çeşitli kaynaklar mevcuttur.

Hat sanatının doğmasının birincil âmili olan Kur'ân-ı Kerîm istinsahı konusunda birçok kitap olması beklenirdi, ama öyle değil. O konuda yayınlanmış olan İngilizce kitapların göreceli bolluğuna karşın Türkçe yayınların sayısı pek mahduttur.⁵⁶ Buna mukabil bir hayli Mushaf-ı Şerif tıpkıbasım olarak yayınlanmıştır. Bunlardan bazıları Osmanlı döneminde taş baskısı olarak çoğaltılmıştır, ki Şeker-zâde Seyyid Mehmed, Hâfız Osman, Burdurlu Kayış-zâde Hâfız Osman ve Hasan Rıza efendilerinkiler en başta gelenlerdir. Kimisi âharlı kâğıda basılmış, kimisi renkli taş baskısı (*chromolithographie*) yöntemiyle yayınlanmış, hattâ bazıları elle tezhib edilmiş olan bu eserlerin bir kısmında yazı baskı aşamasında biraz bozulmuş dahi olsa bunları incelemek hat meraklıları için çok yararlıdır. Ne yazık ki Osmanlı döneminde yayınlanan taş baskısı Kur'ân-ı Kerîm'lerin umûmî bir değerlendirilmesi henüz yayınlanmamıştır.⁵⁷ Cumhuriyet döneminde daha modern tekniklerle yapılan renkli tıpkıbasımlar arasında Şeyh Hamdullah, Hâfız Osman, Ahmed Karahisârî, Hâmid Aytaç, Mehmed Özçay ve Hüseyin Kutlu'nun istinsah ettiği Mushaf-ı Şerifler anılmaya değer.

Hilye-i şerifeler hakkında keza bugüne kadar tek bir kitap yayınlanabilmiştir.⁵⁸ Esmâ-i Hüsnâ, Maşallah, Kırk Hadis, Besmele, "Ya Hazret-i Mevlânâ" gibi bazı metin ve ibareler hakkında çeşitli kitaplar vardır.⁵⁹ Bir cümle- nin, bazen tek bir kelimenin ne kadar değişik şekillerde yorumlanabildiğini, ne kadar geniş bir biçim yelpazesi oluşturabildiğini görmek, hat sanatının ne kadar zengin imkânlar tanıdığını takdir etmek bakımından son derece faydalı-

55 Özellikle bkz. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri*; Derman, *İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atı*; Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*; Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*.

56 Nadir örneklerden biri için bkz. Zübeyde Cihan Özsayiner, *Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesinde Bulunan Tezhipli Kur'an-ı Kerimler*, Ankara: T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1999.

57 Ufak tefek bazı istisnalar vardır, ama bunlar da konuyu ana hatlarıyla ele almamaktadır. Bkz. A. Süheyl Ünver, *Yazdığı bir Kur'an-ı Kerim'in İlk Defa Tıpkıbasımı Yapılması Dolayısıyla: Hattat Hafız Osman: Hayatı, Sanatı, Eserleri*, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık, 1967.

58 Faruk Taşkaale ve Hüseyin Gündüz, *Hat Sanatında Hilye-i Şerife: Hz. Muhammed'in Özellikleri*, İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 1999.

59 Ali Alparslan, *Esmâ-i Hüsnâ: Allah'ın Guzel İsimleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, ts.; Fatih Mehmet Ömeroğlu, *41 Kere Maşallah Sergisi Albümü*, İstanbul: Asitane Kültür Sanat Eğitim ve Dayanışma Derneği, 2007; Abdülkadir Karahan (haz.), *Kırk Hadis*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1977, tezhibli basımı 1986; *Besmele Bahçesi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998; Hayrettin Cete, *Besmele: İslamiyet'in Doğuşundan Bugüne Dek*, İstanbul: Reform Dil Yayınları, 2004; Bekir Şahin, *Hz. Mevlâna İstifli Hat Levhaları Albümü*, Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2007.

dır. Ancak böyle derlemelerden ne beklendiği konusunda biraz da gerçekçi olmak gerekir. Örneğin bir Besmele derlemesinde, kitabın yayın projesinin doğuşu şöyle tarif edilmektedir: “Türk ve İslam tarih ve sanatını ‘Besmele’nin ondört asırlık gelişimiyle’ vermek orijinal bir fikirdi ve Ergun Göze’nin rüyasıydı.”⁶⁰ Peki, bu ne demektir? Tarih ve sanat Besmele’nin gelişimiyle nasıl “verilir”? Peş peşe yüzlerce Besmele sıralamakla ne yapılmış olur? Bu sorular cevapsız kalmaya mahkûmdur, çünkü sözü edilen “rüya” anlamlı değildir. “Besmele’nin on dört asırlık gelişimi”ni örneklerle sunmak güzel bir fikirdir, ama bu yapılırca Türk ve İslâm tarih ve sanatı “verilmiş” olmaz, sadece Besmele ibaresinin yazılı biçiminin evrimi gözler önüne serilmiş olur, ki o bile tefsir edilmeye muhtaçtır.

Hakkında bir hayli kitap yayınlanmış olan bir hüsn-i hat türü, ferman ve beratlardır.⁶¹ Bu belgeler sanat değeri açısından son derece geniş bir yelpaze çizerler. Üzerlerinde yapılan çalışmaların neredeyse bütünü, metinlerin okunmasına ve devlet yazışmaları dilinin çözümlenmesine yönelik olup, sanat açısından ele alınmaları pek ender söz konusu olmaktadır. Büyük çoğunluğu imzasızdır, ancak son dönemde yazılmış olan bazı ferman ve beratların kimin eseri olduğuna dair bazı tahminler yürütülebilmektedir. Kısacası bu hâlâ bâkir bir konu sayılabilir. Ferman ve beratlarda görülen tuğralar hakkında ise birtakım çalışmalar yayınlanmış olmakla birlikte,⁶² onlarda da genellikle tuğraların okunmasından ileriye gidilmemiştir. Tuğranın estetiği ve XIX. yüzyılın ilk yarısında geçirdiği büyük değişiklikler gibi can alıcı konulara pek az yayında eğilinmiştir.⁶³ Vakfiyeler için de aynı şey söylenebilir.⁶⁴

Hat sanatının kitap, kıt’a, levha gibi nesnelere dışında en sık tezâhür ettiği bağlam şüphesiz mimaridir ve bu konuda bir hayli kaynak mevcuttur. Bun-

60 *Besmele Bahçesi*, şömiz.

61 Ayşegül Nadir (haz.), *Osmanlı Padişah Fermanları*, sergi kataloğu, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, 19 Eylül 1986-18 Ocak 1987, Londra: Ayşegül Nadir, 1986; İsmet Binark v.d., *Osmanlı Fermanları*, [Ankara]: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994; *Osmanlı Fermanları*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2003.

62 Mîdhat Sertoğlu, *Osmanlı Türklerinde Tuğra (Başlangıcından Osmanlı İmparatorluğunun Sonuna Kadar)*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1975; Suha Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1980; Rifki Kaymaz, *Osmanlı Padişahlarının Tuğraları*, Ankara: y.y., 2000; İsmet Ketten ve Mehmet Nuri Şahin, *Vakfiye Tuğraları*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2004; Mehmet Nuri Şahin, İsmet Ketten ve Siddik Çalık, *Selçuklu ve Beyliklerde Vakfiye Tuğraları*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2005.

63 M. Uğur Derman, “Padişah Tuğralarındaki Şekil İnkılabına Dair Bilinmeyen Bazı Gerçekler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983, s. 1613-1618; a. mlf., “Tuğralarda Estetik”, *İlgi*, 1982, c. 16, sy. 33, s. 16-24; a. mlf., *Murakka’-ı Has: Tuğrakeş Bir Padişah, Sultan III. Ahmed*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2009; Berk, *Hattat Mustafa Râkım Efendi*, s. 127-135.

64 Tülay Duran, *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar: Hanım Sultan Vakfiyeleri*, [İstanbul]: İstanbul Araştırma Merkezi, 1990.

ların bazıları belirli dönem ve toplumlarda yazının mimari eserlerinde nasıl kullanıldığını irdelemektedir. Örneğin Metin Şahinoğlu'nun Anadolu Selçuklu ve Abdülhamit Tüfekçioğlu'nun erken dönem Osmanlı mimarisi hakkındaki çalışmaları bu türdendir.⁶⁵ Diğer bazı kitaplar, belirli yapılara odaklanmıştır: Bursa Ulu Cami, Rüstem Paşa Camii, Konya Karatay Medresesi, Selimiye Camii gibi.⁶⁶ M. Uğur Derman, Mimar Sinan'ın yapılarında hat sanatı, Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'nin George Washington Abidesi'ndeki kitabesi, İstanbul'da kazınarak yok edilen bazı yazılar gibi özgül konuları ele almıştır.⁶⁷ Belirli bir yazı türünün mimari eserlerinde kullanılışı da başka bir araştırma konusudur.⁶⁸ Murat Sülün, *Sanat Eserine Vurulan Kur'an Mührü* başlıklı kitabında çeşitli nesnelere ve bu arada mimari eserlerinde hat sanatının nasıl kullanıldığını büyüleyici fotoğraflarla göstermiştir.⁶⁹

Hüsn-i hat eserlerinin sıklıkla boy gösterdiği bir yapı grubu da çeşme ve sebillerdir. Bu konuda bir hayli kitap yayınlanmış olmakla birlikte, bunların çoğunda kitabelerin sanat boyutu ihmal edilmekte, sadece içerikleri bahis konusu edilerek birer tarihî metin olarak ele alınmaktadır.⁷⁰ Aslında aynı şey, kitabeler üzerinde yürütülen çalışmaların çoğu için söylenebilir. Mezar taşları da zaman zaman hat sanatının şaheserlerini barındırırlarsa da çoğu kez altlarında yatan insanlar hakkında ihtiva ettikleri somut bilgiler, sanat değerlerin-

65 Metin Şahinoğlu, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazının Dekoratif Eleman Olarak Kullanılışı*, İstanbul: Türk Eğitim Vakfı, 1977; Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001. Ayrıca bkz. Fevzi Günüş, "Anadolu Selçuklu Dönemi Celi Sülüs Yazısının Beylik Dönemine Etkileri", Özcan, *Hat ve Tezhip Sanatı* içinde, s. 47-57; Ahmet Sacit Açıkgözoğlu, "Türk Mimarisinde Hat Sanatı", Özcan, *a.g.e.* içinde, s. 181-197.

66 Kâzım Baykal, *Bursa'da Ulu Câmî*, İstanbul: Bursa Liselerinden Yetişenler Cemiyeti Neşriyatı, 1950; Zafer İhtiyar, *Bir Hüsn-i Hat Sergisi: Bursa Ulu Cami*, İstanbul: Kaynak Kitaplığı, 2005; Mehmed (Emin) Eminoğlu, *Konya Karatay Medresesi Yazı İncileri*, [Konya] Karatay Müzesi, [1999]; Zübeyde Cihan Özsayner, "Edirne Selimiye Camii Yazıları", *İlgi*, 1988, c. 55, s. 9-14; Murat Sülün, *Rüstempaşa Camii: Hat-Mimari Buluşması*, [İstanbul]: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2007. Bunların sonuncusu malesef matbaanın azizliğine uğramış, bütün Arapça metinler soldan sağa basılmıştır.

67 M. Uğur Derman, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde Hat Sanatı", *VI. Vakıf Haftası: Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu (5-8 Aralık 1988)* içinde, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1989, s. 287-292; a. mlf., "Osmanlı'nın Amerika'daki Yâdigârı", *Antik Dekor*, 1999, sy. 50, s. 146-148; a. mlf., "Eyüpsultan Reşâdiye Nümüne Mektebi'nin Kazınmış Kitâbesine Dair", *Eyüp Sultan Sempozyumu III: Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla: Tebliğler* içinde, İstanbul: Eyüp Belediyesi, 2000, c. 3, s. 170-175.

68 Hüsamettin Aksu, *İstanbul Yapılarındaki Bazı Dekoratif Kûfî Hatlar*, İstanbul: Eray Tanıtım, 2001.

69 Murat Sülün, *Sanat Eserine Vurulan Kur'an Mührü: Sanat Eserinden Yansıyan Kur'an Mesajı*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.

70 İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, Kültür Bakanlığı; İstanbul: Devlet Basımevi, 1938; İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, 2 c., İstanbul: Maarif Matbaası, 1943, 1945.

den daha fazla ilgi konusu olur.⁷¹ Ender istisnalardan biri, Mehmet Zeki Kuşoğlu'nun biçim odaklı *Mezar Taşlarında Hüve'l-Bâki* adlı çalışmasıdır.⁷²

Bütün bu kitap ve makalelere rağmen denilebilir ki mimari eserlerinde hat sanatı konusu bugüne kadar Türkçe yayınlarda etraflıca ele alınmamıştır. Ancak bir avuç kaynakta genel değerlendirmeler yapılmaktadır,⁷³ ki bunlardan Hüseyin İlter Taşkıran'ın *Yazı ve Mimari* başlıklı kitabı maalesef birçok hatalarla malûldür. Rık'a ile rıkaa', sülüs ile divânî arasındaki fark bilinmeyince, "Hâmid" ketebesini "Şeyh Hamdullah" diye okununca,⁷⁴ dilbilim, göstergebilim ve anlambilime vakıf olmak, hüsn-i hat ile mimari arasındaki ilişkiyi incelemek için yeterli olmuyor haliyle!

Hüsn-i hat, kitap sanatları ve mimariden başka daha birçok tatbikat alanı bulmuştur. Kartvizitlerden⁷⁵ tılsımlı gömleklere ve şifa taslarına,⁷⁶ logo ve mühürlerden⁷⁷ işleme ve kanaviçelere⁷⁸ kadar İslâm âleminde üretilen sayısız nesne üzerine, kimi zaman tezyinat, kimi zaman kimlik, bazen de bereketinden nasiplenmek için yazılan yazıların genel bir değerlendirmesi hâlâ yapılmayı bekliyor.

Türkiye'de müzelerde, kütüphanelerde, özel ellerde çok çeşitli hat eserleri muhafaza edilmektedir. Bunları sergi ve koleksiyon kataloglarından,⁷⁹ tasfiye

71 Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Aksel Tibet (haz.), *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, 2 c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996; Hans-Peter Laqueur, *Hüve'l-Baki: İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Selahattin Dilidüzgün (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997; Edhem Eldem, *İstanbul'da Ölüm: Osmanlı-İslam Kültüründe Ölüm ve Ritüelleri*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005; H. Necdet İşli, *Yeniçeri Mezartaşları*, İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2006; Naci Bakırcı, *Mevlevî Mezar Taşları*, İstanbul: Rumi Yayınları, ts.

72 Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Mezar Taşlarında Hüve'l-Bâki*, İstanbul: y.y., 1984.

73 Ali Alparslan, "Mimâri Yapıların Yazı San'atı Bakımından Önemi", *Bogaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1976-1977, sy. 4-5, s. 1-14; Emin Barın, "Türk Mimarisinde Yazı", *Akademi: Mimari ve Sanat*, 1981, sy. 10, s. 53-56; İrvın Cemil Schick, "Şehir Dokusunun Vazgeçilmez Bir Parçası Olan 'Kamusal Kitap'lar: İslâm Mimarisi ve Yazı", *Virgöl*, 2009, sy. 130, s. 74-79; Hüseyin İlter Taşkıran, *Yazı ve Mimari*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.

74 Taşkıran, a.g.e., s. 86-87.

75 M. Zeki Kuşoğlu, *Osmanlı Kartvizitleri: Hamid Aytac, M. Halim Özyazıcı ve Arif Hikmet Bey'in Kartvizit ve Hat Örneklerinden bir Deneme*, İstanbul: Zafer Yayınları, 1996.

76 Hülya Tezcan, *Topkapı Sarayı'ndaki Şifalı Gömlekler*, [İstanbul]: Bika Kültür Kitaplığı, [2006]; *Elemterefiş: Anadolu'da Büyü ve İnanışlar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

77 Hacı Mahmud, *Yazı Çeşitleri: Markalar, İmzalar, Mühürler ve Tezyinât Nümuneleri*, İstanbul: Kitab-Kâğıd Bazarı, 1347/1928; Fatma Egemen Engin, *Mühür ve Mühürçülük Sanatımız (Üzerine Derlemeler)*, İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1994.

78 *Türkçe Yeni Örnekler*, [İstanbul]: Kanaat Kütüphanesi, ts.; Kader Demirpehlivan (haz.), *Kanaat Hat Yazıları: Besmele*, İstanbul: Tuva Yayıncılık, 2008.

79 Fevzi Günüş, *Mevlânâ Müzesi Abdülbâki Gölpinarlı Kütüphanesi Levhalar Kataloğu*, Konya: T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1999; *Kubbealtı Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonundan Seçme Eserler Sergisi*, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2000; Sadık Tekeli, *Askerî Müze Hat Koleksiyonu*, İstanbul: Askerî Müze, 2001; M. Uğur Derman, Kıymet Giray ve Fulya

edildikleri zaman da müzayede kataloglarından⁸⁰ tanımak mümkündür. Günümüz hattatlarının çalışmaları da sergi kataloglarından takip edilebilir.⁸¹ İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) ile Albaraka Türk gibi kuruluşların ve Birleşik Arap Emirlikleri Kültür Bakanlığı'nın düzenlediği yarışmalar ve bunları kazanan eserlerin yayınlandığı kataloglar da yeni yetişmekte olan yetenekli sanatçıları tanımak için bire birdir.⁸²

Bodur Eruz, *Sabancı Koleksiyonu: Hat, Resim, Heykel-Porselen*, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, 1995; M. Uğur Derman, *Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi Hat Koleksiyonundan Seçmeler*, İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi, 2002; Filiz Çağman ve Şule Aksoy, *Osmanlı Sanatında Hat*, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı, 1998; Ahmet Efe, *Koyunoğlu Müzesi'nde Tezhibli Kitaplar Albümü*, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2003; Hülya Bilgi, *Gönülden bir Tutku: Sevgi Gönül Hat Koleksiyonu*, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2004; Fevzi Günüş, *Koyunoğlu Müzesindeki Hat Levhaları Albümü*, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2004; Ekrem Işın (haz.), *Ali Emiri Efendi ve Dünyası. Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nden bir Seçme: Fermanlar, Beratlar, Hatlar, Kitaplar*, İstanbul: Pera Müzesi, 2007.

80 Türkiye'nin gelmiş geçmiş en önemli hüsn-i hat koleksiyonlarından ikisi son yıllarda dağılmıştır, ancak onları teşkil eden şaheserler renkli fotoğraflarıyla hâlâ müzayede kataloglarında bir aradadırlar: *İlkbahar Müzayedesini 2008: I - Şevket Rado Hat ve Kitap Koleksiyonu*, İstanbul: Portakal Sanat ve Kültür Evi, [2008]; *Sonbahar Müzayedesini 2008: I - Emin Barın Hat Koleksiyonu*, İstanbul: Portakal Sanat ve Kültür Evi, [2008]. Türkiye'de olsun, yurt dışında olsun, müzayede katalogları her zaman san'at eserleri için vazgeçilmez kaynaklardır.

81 *Günümüz Sanatçıları Osmanlı İslam Eserleri Sergisi, Çırağan Palace Hotel Kempinski*, İstanbul: Mediart Reklamcılık, 1993; *Günümüz Sanatçılarından Türk-İslâm Sanatı Örnekleri*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1997; Hüseyin Kutlu (haz.), *Lâlezar Sergisi Albümü*, İstanbul: Uygulamalı Türk-İslâm Sanatları Kütüphanesi, 2000; *İstanbul Sanatı Hat: İstanbul'un Fethinin 550. Yılı Anısına, 21 Mayıs-7 Haziran 2003*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, [2003]; Hüseyin Kutlu (haz.), *Hz. Mevlânâ'nın 731. Vuslat Yıldönümü Sergisi Albümü*, b.y.y.: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2004; *Savaş Çevik, 3-20 Mayıs 2006*, İstanbul: Modern Art Gallery, 2006; *Dinle Neyden: Etem Çalışkan [ve] Ali Toy Klasik ve Modern Hat Sergisi, 3 Nisan-13 Nisan 2007*, İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Sanat Galerisi, [2007]; *Bir Üsküdarlı Hattat Hasan Çelebi: Talebelerinden Hocalarına Uluslararası Hat Sergisi*, 19. Uluslararası Katibim Kültür ve Sanat Şenliği, [İstanbul]: Üsküdar Belediyesi, [2007]; *Hüsn-i Hat Buluşması, 28 Ekim-3 Kasım 2007*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2008.

82 International Commission for the Preservation of Islamic Cultural Heritage, *Catalogue of Winners' Plates in the First International Calligraphy Competition in the Name of Hamid al-Amidi*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1987; a. mlf., *Catalogue of Winners' Plates in the Second International Calligraphy Competition in the Name of Yaquut el-Mustasimi*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1991; a. mlf., *Catalogue of Winners' Plates in the Third International Calligraphy Competition in the Name of Ibn el-Bawwab (on the millenium of his death)*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1996; a. mlf., *Catalogue of Winners' Plates in the Fourth International Calligraphy Competition in the Name of Sheikh Hamdullah, 1429-1520*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2001; Research Centre for Islamic History, Art and Culture, *Catalogue of Winners' Plates in the Fifth International Calligraphy Competition in the Name of Sayyid Ibrahim, 1897-1994*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2002; a. mlf., *Catalogue of Winners' Plates in the Sixth International Calligraphy Competition in the Name of Mir Imad al-Haseni, 961-1024H/1554-1615M*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2004; *Albaraka Türk Hat Yarışması Kataloğu: Mutlak Güzel'i Arayış*, İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 2005; *Albaraka Türk Hat Yarışması'ndan Seçme Eserler: Mutlak Güzel'i Arayış*, İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 2007.

IV. Konuya İlişkin Bazı Diğer Kaynaklar

Şüphesiz hüsn-i hat başka, paleoğrafya başkadır. Öte yandan Arap (yahut İslâm) yazısının menşe'i, doğuşu ve gelişmesi, hat sanatına gönül vermiş olanların ister istemez günün birinde ilgi duyacağı konular olmaları nedeniyle onlara da burada kısaca değinmeyi uygun buldum. Türkiye'de paleoğrafya genellikle diplomatik ile birlikte anılır ve eski siyasî belgelerin diliyle yazısının çözümlenmesi bağlamında söz konusu edilir.⁸³ Oysa kelimenin bir de yazının kökeni ve evrimi anlamı vardır ki o mevzu'a Türkiye'de pek az önem verilmiştir.⁸⁴ Bu nedenle de konuya ilişkin yeni bulgu ve tartışmalar bildiğim kadarıyla henüz Türkçeye kazandırılmamıştır. Örneğin eski ve genel olarak hâkim konumdaki görüş, Arap yazısının Nabatî yazısından türediği yolundadır; ancak Nabatî ve Arap medeniyetleri arasındaki zaman farkı, bu görüşün sorgulanmasını gerektirmektedir. Daha yakın dönemlerde alternatif olarak Arap yazısının Aramî/Süryânî yazısından çıkmış olduğu savunulmuştur. İlki Anglosakson, ikincisi ise Fransız bilim çevrelerinde destek bulmuş olan bu görüşlerin Türkiye'de de tartışılması çok yerinde olurdu.⁸⁵ Ancak Osmanlı-Türk devri öncesini ilgilendiren bu sorun, başka birçok "yabancı" konu gibi bugüne kadar gündem dışı kalmıştır. Sadece menâkıbnâme cinsinden, tarihî bulgulara değil de efsâneye dayanan, yazıyı Hz. Âdem'in yahut Hz. İdris'in icad ettiği, ilk hattatın Hz. Ali olduğu gibi nesilden nesile anlatılan masallar Türkçe kaynaklarda boy gösterebilmiştir.⁸⁶

Malesef yeterince önemsenmeyen bir başka konu, hat eserlerinin restorasyonudur. Her köşesinde yazı ve yazma bulunan İstanbul gibi bir şehirde hava şartlarının, depremlerin, haşarâtın, geçen zamanın yıpratdığı, aşındırdığı hat şaheserleri zaman zaman âcil tedâvi gerektirmektedir. Ehil olmayan ellerde,

83 Süheyl Beken, *Osmanlı Paleografyası*, 2 c., Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972-1975; M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979; Cahit Baltacı, *İslâm Paleografyası (Diplomatik-Arşivcilik)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 1994; Ali Aktan, *Osmanlı Paleografyası ve Siyasî Yazışmaları*, İstanbul: Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı, 1995.

84 Nihad M. Çetin, "İslâm'da Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, 30 Nisan-2 Mayıs 1986. *Bildiriler* içinde, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1988, s. 1-10; a. mlf., "İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi (Yâkût Devrinin Sonuna Kadar)", *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı* içinde, M. Uğur Derman (haz.), İstanbul: IRCICA, 1992, s. 14-32. İslâm öncesi devirler hakkında bkz. Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, R. Tüba Çavdar (haz.), İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1993; Çeker, a.g.e.

85 Bu tartışmalar hakkında örneğin bkz. Sheila S. Blair, *Islamic Calligraphy*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006, s. 77-100.

86 Örneğin bkz. Nefes-zâde İbrahim, a.g.e.; Rifki Melûl Meriç, *Türk Tezvinî San'atları, ve Son Üs-tatlardan Altısı*, [İstanbul]: Güzel San'atlar Akademisi Neşriyatından, 1937.

hatâlı bir şekilde “restore” edilen eserler ise, bir daha düzelmek üzere karakterlerini ve sanat değerlerini kaybetmektedirler. Bu konularda pek az yayın vardır.⁸⁷ Restorasyon sorununun, ciddiyetle ele alınacağı ve birçok çalışmaya konu olacağı umulur.

Hat sanatının en önemli malzeme ve gereçlerinden kalem⁸⁸ ve kâğıt⁸⁹ konularında yayınlanmış makaleler olduğu gibi, çeşitli ansiklopedilerde de yararlı maddeler mevcuttur. Ansiklopedilerden başka, kitap sanatlarına yoğunlaşan bazı sözlüklerde⁹⁰ hüsn-i hat hakkında zengin bilgiler olmakla beraber, bugüne kadar kapsamlı ve tatmin edici bir hat ıstılahatı sözlüğünün yayınlanmış olmadığını önemle belirtmek gerekiyor. Gerek sanatçılarla konuşarak, gerekse İngilizce, Arapça, Farsça gibi başka dillerde yayınlanmış olan bu tür lûgatlere başvurarak eksiksiz bir sözlük derlemenin vakti gelmiştir artık.

Aynı şey, hat sanatı konusunda ciddi bir bibliyografya için de söylenebilir. Şimdiye kadar bazı araştırmacılar hakkında kapsamlı bibliyografyalar yayın-

87 Örneğin M. Uğur Derman, “Vakıf Eserlerinde Hat Restorasyonu”. *VII. Vakıf Haftası: Vakıf Mevzuatının Aksayan Yönleri, Kıbrıs Vakıf İdaresi Çalışmaları ve Türk Vakıf Medeniyetinde Vakıf Eski Eserlerinin Restorasyonu Seminerleri, Ankara, 5-7 Aralık 1989*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1990, s. 305-308; İsmet Binark (haz.), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Belge Türleri, Padişah El Yazıları ve Belge Restorasyonu*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1997.

88 M. Uğur Derman, “Kalem 1”, *İslâm Düşüncesi*, 1967, c. 1, sy. 3, s. 161-176; a. mlf., “Kalem 2”, *İslâm Düşüncesi*, 1967, c. 1, sy. 4, s. 255-266; a. mlf., “Türk Hat Sanatında Kullanılan Âletler, 2: Kamış Kalemler ve Mahfazaları”, *İlgi*, 1976, c. 10, sy. 22, s. 36-39; *Mürekkep Zamanlar: 700 Yıllık Süreçte Kalem Medeniyeti, Mehmet Akgül Koleksiyonu*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Merkezi, 1997.

89 Mustafa Âli, a.g.e.; A. Süheyl Ünver, “XV. Yüzyılda Türkiye’de Kullanılan Kâğıtlar ve Su Damgaları”, *Belleken*, 1962, c. 26, sy. 104, s. 739-762; Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye’de Kâğıt*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1963; M. Uğur Derman, “Kâğıda Dair”, *İslâm Düşüncesi*, 1968, c. 2, sy. 5, s. 338-347; Jonathan M. Bloom, *Kâğıda İşlenen Uygarlık*, Zülal Kılıç (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003. Bloom’un kitabı çok değerli olmakla birlikte, Osmanlı-Türk kaynaklarına hiç, ama hiç itibar etmeden İslâm âleminde kâğıdın tarihinin nasıl yazılabileceğini merak etmekten kendini alamıyor insan.

90 Mine Esiner Özen, *Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, 1985; İrvin Cemil Schick, “Taczâde Risâlesine Göre Sülüs Hattına Dair Bazı İstılahat”, *M. Uğur Derman 65 Yaş Armağanı* içinde, İrvin Cemil Schick (haz.), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 457-482; Hasan Özönder, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyim ve Terimleri Sözlüğü*, Konya: y.y., 2003; Abdülkadir Yılmaz, *Türk Kitap Sanatları Tabir ve İstılahatları*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2004. Ayrıca şu eserlerden de istifade edilebilir: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 c., İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1946-1956; Meral Alpay, *Kütüphanecilik Terimleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973; Bekir Kemal Ataman, *Arşivcilik Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Librairie de Péra, 1995. Şu ansiklopedik sözlüklerde de hat san’atına ilişkin bir hayli bilgi vardır: Nureddin Rüştü Büngül, *Eski Eserler Ansiklopedisi*, İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi, 1939; Hüsnü Züher, *Türk Süsleme Sanatı*, [Ankara]: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, [1971]; Mehmet Önder, *Antika ve Eski Eserler Ansiklopedisi*, İstanbul: Mısırlı Yayınları, 1987; Şevket Rado (haz.), *Âletler ve Âdetler*, İstanbul: Ak Yayınları, 1987; Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Dünyâ Sanatımız-Kültürümüz*, İstanbul: Ötügen, 1994.

lanmıştır,⁹¹ ancak bir bütün olarak hüsn-i hat literatürü konusunda çıkmış olan tek bibliyografyada⁹² pek çok eksik ve hatâ vardır. Kitabın ikinci baskısında düzeltilmiş olmaları icab eden, ancak hâlâ varlıklarını koruyan bu hatâların bir kısmı şüphesiz dikkatsizlikten kaynaklanmıştır; örneğin kitapta birtakım mükerrer maddeler yer almaktadır. Ancak bazı hatâlar da bibliyografyayı hazırlayanın kitabına aldığı eserlerin birçoğunu şahsen görmemiş olmasından, şuradan buradan referans toplamasından ileri gelmektedir. Bir örnek vereyim: Bibliyografyanın ilk baskısında da, ikinci baskısında da yabancı dillerde yayınlanmış kaynaklar arasında

Herbin, A. *Essai de Calligraphie Orientale*, Paris, 1803.

maddesi yer almaktadır. Ne yazık ki bu eseri kütüphane kataloglarında arayanlar hüsrana uğrayacaklardır, çünkü böyle bir kitap yoktur. Eğer bibliyografyayı derleyen eseri görmüş olsaydı, maddeyi şöyle yazacaktı:

Herbin, Auguste F.J. *Développemens des principes de la langue arabe moderne, suivis d'un Recueil de phrases, de traductions interlinéaires, de proverbes arabes, et d'un Essai de calligraphie orientale* (Paris: Baudouin, Imprimeur de l'Institut national, 1803).

Yani *Essai de calligraphie orientale* müstakil bir kitap değil, Herbin'nin *Développemens des principes de la langue arabe moderne* başlıklı kitabının sonunda yer alan kısa bir zeyldir sadece, eserin 221. sayfasında başlayıp 250. sayfasında bitmektedir.

Son olarak bir hatırlatmada bulunayım: Elinizdeki makaleye Türkçe olmayan eserleri almadım. Bu nedenle Uğur Derman'ın *Eternal Letters* başlıklı mühim çalışması,⁹³ Mehmed Özçay'ın *Spoken by the Hand, Heard by the Eye* adlı güzel kitabı⁹⁴ kapsam dışı kaldılar. Umarım Türkçeleri bir an önce yayınlanırlar.

Sonuç

Hüsn-i hat literatürü çok zengindir, fakat bu zenginliğine rağmen bazı alanlarda yetersiz kalmaktadır. Bugüne kadar araştırmacıların çoklukla hattat-

91 Medine Akgül ve Aysel Kızıltepe Yiğitbaş, *Uğur Derman Bibliyografyası*, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi Yayınları, 1996; Medine Akgül, "M. Uğur Derman Bibliyografyası", *M. Uğur Derman 65 Yaş Armağanı* içinde, İrvin Cemil Schick (haz.), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 19-42; Gönül Özdemir, *Garb Dillerinde Dr. A. Süheyl Ünver Bibliyografyası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970; Gülbün Mesara, Aykut Kazancıgil ve Ahmed Güner Sayar, *A. Süheyl Ünver Bibliyografyası*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.

92 Ali Haydar Bayat, *Hüsn-i Hat Bibliyografyası (1888-1988)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990; a. mlf., *Açıklamalı Hüsn-i Hat Bibliyografyası*, İstanbul: IRCICA, 2003.

93 M. Uğur Derman, *Eternal Letters from the Abdul Rahman Al Oweis Collection of Islamic Calligraphy, Sharjah*, Sharjah: The Sharjah Museum of Islamic Civilization, 2009.

94 Mehmed Özçay, *Spoken by the Hand, Heard by the Eye*, İstanbul: Mas Matbaacılık, 2007.

ların hayat hikâyelerine odaklanması, beraberinde sanatın kendisinin ihmal edilmesini getirmiştir. Oysa sanat tarihinin iki ayağı vardır: Biri tarih, diğeri sanat. Bunların ne biri ihmal edilebilir, ne ötekisi.

Örneğin Şeyh Hamdullah'ın, Yâkut el-Musta'sımî'nin yazısını tedkik ederek yeni bir üslûp geliştirdiği; Hâfız Osman'ın Şeyh üslûbunu ihya ettiği; Mustafa Râkım'ın Hâfız Osman hattını celi yazılara tatbik ettiği; Kadıasker Mustafa İzzet Efendi ile Şevki Efendi'nin birbirinden farklı iki nesih vâdisi tesis ettikleri söylenir. Ahmed Karahisârî'nin Yâkut üslûbunu son bir defa canlandırdığı; Mehmed Es'ad Yesârî'nin, İmâdü'l-Hasenî'nin harfleri arasında en kusursuzlarını seçip ihya ederek yeni bir Osmanlı ta'lik mektebi yarattığı anlatılır. Bütün bunlar şüphesiz doğrudur, ve hayatlarını hat sanatına adanmış, meşk almış, Kâmil Efendi'nin deyimiyle "eslâfın âsârını tedkik ve taklid eyle"miş olanlar bunu gözleriyle görürler. Ama bu herkesin harcı değildir. Hâfız Osman'ın Şeyh üslûbunu nasıl değiştirip geliştirdiğini yahut Kadıasker ve Şevki Efendi'nin yazılarının nasıl birbirlerinden ayrıldığını, hattatlık mesleğini seçmiş olmayan, ama hat sanatına amatörce veyahut akademik bir ilgi duyanların da anlayabilmesi gereklidir. Bu ise, böyle bilgilerin yazıya dökülmesi, kitaplaşması, ilgilenenlerin örnekleri ve izahatıyla okuyarak bu bilgileri edinmesiyle mümkün olacaktır.

Batı sanat kuramcıları sanat tarihçisiyle "*connaisseur*" arasındaki fark üzerinde dururlar. Bunlardan ikincisi, tecrübeye, sezgiye, göz ve algı terbiyesine dayanır, ki bugün hat sanatı konusunda uzman sayılmaya hak kazanmış olanlar böyle yetişmişlerdir. Sanat tarihçileri ise yöntem bilime ehemmiyet verirler, sanatın tarihî seyri ve toplumsal bağlamı içinde, elbette sanat eserlerini ihmal etmemekle birlikte daha ziyade kitâbî bilgilere dayanırlar. Mesele bunlardan ya birini, ya ötekini seçmek değil, ikisini (ve hattâ üçüncü kol olan sanat eleştirmenliğini de) özümseyerek benliğinde toplamaktır. Bu nedenle de gelecekte hüsn-i hat literatürünün hat eserlerinin kendilerine odaklanarak bazı yeni sorulara da cevap aramaya başlaması isabetli olacaktır.

Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış

İrvin Cemil SCHİCK

Özet

Osmanlı devrinde doruğuna erişen hat sanatı, tarihinin büyük bir bölümünde usta-çırak ilişkisine bağlı kalmış, meşk mecmuaları dışında yazılı kaynaklara ancak istisnai durumlarda başvurulmuştur. Ancak Cumhuriyet döneminde Lâtin harflerinin kabulü bu sözlü geleneği sekteye uğratmış, ağızdan ağıza aktarılan bilgilerin kâğıda geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu makalede Osmanlı ve bilhassa Cumhuriyet devirlerinde basılan hat sanatına dair Türkçe kaynaklar gözden geçirilmektedir.

Söz konusu kaynaklar arasında, geçmiş sanatçıların eserlerinden sonra en önemli olanları, hoca hattatların öğretim amacıyla hazırladığı meşkler, hurûfat kıt'aları ve müfredat murakkalarıdır. Bunların bir kısmı tıpkıbasım olarak yayınlanmış olmakla birlikte, genellikle en "mütekâmil" addedilen sanatçıların eserleri seçilmiş, bu arada hat tarihinin daha erken devirlerinin menzil taşları olanlar ihmal edilmiştir. Bunların yanı sıra bazı önemli hat risâleleri de yeni harflere çevrilerek yayınlanmıştır.

Hüsn-i hat tarihi ve hattatların hayat hikâyeleri konusunda 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar kaleme alınmış olan birçok risâle Osmanlı veyahut Lâtin harfleriyle yayınlanmıştır. Bu eserler, hat tarihi çalışmaları için olmazsa olmaz kaynaklar teşkil ederlerse de, artık sanatçıların hayat hikâyelerinin ötesine geçmenin, doğrudan sanat eserlerine yoğunlaşarak hat tarihinin geçirdiği evrelerin, bu evrelerin özelliklerinin somutlanmasının zamanı gelmiştir.

Makalede hattat monografileri, belirli hat türlerine yahut ibarelere yoğunlaşan kitaplar, mimari eserlerinde hat konusunu irdeleyen çalışmalar, sergi ve müzayede katalogları, bibliografyalar, paleografya, restorasyon, hat sanatının âlet ve gereçleri gibi konulara adanmış kitaplar da bahis konusu edilmektedir. Bu eserlere hakim olan "*connaissance*" tavrının sanat tarihçiliği ve sanat eleştirmenliğiyle tamamlanması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hat Sanatı, İslâm Sanatı, Yazı, Eğitim, Hayat Hikâyeleri

A Brief Survey of the Published Literature in Turkish on Islamic Calligraphy

İrvin Cemil SCHİCK

Abstract

Reaching its zenith during the Ottoman era, Islamic calligraphy was, during most of its history, bound by the master-apprentice relationship; except for exercise albums, written sources were the exception rather than the rule. However, the adoption of Latin script during the republican period interrupted this oral tradition and made it

necessary to commit the orally transmitted knowledge to writing. This article reviews Turkish sources on calligraphy published during the Ottoman and particularly the republican periods.

After the works of past masters, the most important sources are the exercises, alphabets, and ligature albums composed by master calligraphers. Although some have been published in facsimile, the choice of works has generally tended toward those of calligraphers considered most “evolved,” so that earlier milestones of the history of calligraphy have been neglected. In addition, some important treatises on calligraphy have also been published.

Many treatises written between the sixteenth and twentieth centuries on the history of calligraphy, as well as biographical dictionaries of calligraphers, have been published in either Ottoman or Latin script. These treatises are *sine qua non* sources for studying the history of calligraphy, but it is time to go beyond artists' biographies and focus on the works themselves, thus providing concrete analyses of the stages through which calligraphy has evolved, as well as the characteristics of these stages.

Other books discussed in this article included calligraphers' monographs, works focused on specific styles of calligraphy or textual content, calligraphy and architecture, exhibition and auction catalogues, bibliographies, and books devoted to paleography, restoration, and the implements of the art. It is necessary to complement the *connaissance* that dominates these works with the methodologies of art history and art criticism.

Keywords: Islamic Calligraphy, Islamic Art, Writing, Education, Biographies

